

ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Етнографічна реальність України Шевченкової доби є органічним тлом і водночас сутнісним чинником творчої спадщини поета. Не випадково тема впливу української етнокультурної традиції на творчість Т.Шевченка має вже чималу історію. Вона неодноразово порушувалася дослідниками ще у XIX ст. Одним з перших до питання зв'язку творчості Т.Шевченка з українською етнокультурною традицією звернувся М.Сумцов у своїй розвідці "О мотивах поезії Т.Шевченка". Автор лаконічно, але вичерпно точно характеризує вплив української етнографічної стихії на поезію митця, яка, на його думку, "насквозь пропитана народністю, и крайне трудно, почти невозможно определить, где кончается малорусская народная поэзия, и где начинается личное творчество поэта"¹.

Тезу про зв'язок поезії Шевченка з народним життям дослідник розвинув згодом у статті "Этнографизм Тараса Шевченко". Власне етнографічних матеріалів автор торкається лише частково, акцентуючи увагу переважно на використанні Т.Шевченком фольклорних джерел². Про вплив на поета української народнописенної традиції та символіки йдеться також в іншій його статті³.

Народні основи поезії Т.Шевченка та взаємозв'язок народного мислення й світогляду поета розкриваються у розвідці Д.Яворницького⁴.

Лаконічний огляд вивчення проблеми "Шевченко і фольклор" подається в опублікованому у 20-х роках дослідженні М.Плевака⁵.

Грунтовні студії з цього питання належать перу відомого народознавця 20-х – 30-х років В.Щепотьєву. Частково його дослідження було опубліковано, а цілісна ж праця – "Образи птахів у Шевченковій творчості. Матеріали до Шевченкової символіки та до питання про вплив народної поезії на Шевченка" зберігається у рукописному варіанті у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка⁶.

Народні засади творчості поета порушувалися і в публікаціях інших авторів⁷. Загальний огляд і оцінку публікацій з даної проблеми

містить стаття Ю.Івакіна⁸. Проте акцентувалося у них головно відображення у творчому доробку поета особливостей духовної культури, уснопоетичної творчості.

У першій половині 80-х років М.Шубравською зроблена була спроба запровадження комплексного фольклористично-етнографічного підходу до аналізу творчої спадщини поета. Предметом її уваги стала весільна обрядовість та атрибутика. Проте і її статті скоріше мали характер фольклористичних студій⁹. Водночас літературна та малярська спадщина поета містить розмаїтий етнографічний матеріал про побутову та звичаєво-обрядову культуру, народний календар. Саме цей етнографічний аспект творчості Т.Шевченка, на відміну від решти публікацій про фольклористичні основи його поезії, став предметом спеціальної наукової праці О.Кравець "Діяльність Т.Шевченка в галузі української етнографії"¹⁰. У даному дослідженні йдеться не стільки про етнографізм творчості поета, скільки про його внесок у розвиток української етнографії¹¹.

У праці О.Кравець творча спадщина Т.Шевченка розглядається як всебічне і правдиве джерело для студій української народної культури. Дослідниця характеризує участь Т.Шевченка у діяльності Археологічної комісії (Тимчасової комісії для розгляду давніх актів), аналізує характер його тогочасних народознавчих зацікавлень. О.Кравець акцентує на науковому значенні художньо-етнографічного альбому Шевченка "Живописна Україна".

Дослідниця подає широкий огляд етно-побутових реалій, звичаїв та обрядів, використаних Т.Шевченком у його творах, на конкретних прикладах з літературно-малярського доробку поета розкриває особливості народної обрядовості, етикету, етнопедагогіки, світосприйняття та вірувань тощо. Заслуговує на увагу також розділ праці, присвячений висвітленню Т.Шевченком побуту казахів, туркменів та інших народів.

Предметно характеризуючи різнобічні

етнографічні інтереси Т.Шевченка, О.Кравець все ж дещо заідеологізовано висвітлює соціально-класові аспекти, які ніби-то були домінуючими у творчості Шевченка.

З дослідженням О.Кравець тематично перегукується розвідка В.Яременка, присвячена відображенню народних уявлень про родину у творчості Т.Шевченка¹².

Цікаві етнопсихологічні та філософсько-антропологічні спостереження над творчою спадщиною поета містять праці Г.Грабовича та О.Забужко¹³, які підійшли до аналізу творчості Т.Шевченка з цілою системою новітніх методів соціальної антропології та культурології.

Наведений побіжний огляд дослідження питання засвідчує, що при всьому розмаїтті тематики, домінують студії про фольклористичні основи творчості поета, а етнографічні та етнопсихологічні її аспекти розкриті лише почасти.

Між тим, твори Т.Шевченка є не лише цінним джерелом з етнокультури українців – вони проливають світло на характер міжетнічних взаємин в Україні Шевченкових часів, розкривають особливості процесів національної самоідентифікації, окреслюють риси української характерології. В них подибуємо ідеї та твердження, які на століття випередили появу модерних наукових напрямів (з етнополітики та соціології, з етнопсихології та міжетнічних проблем).

Доба Шевченкової творчості припала на період згасання національного життя. Сучасна поетові українська еліта жила спогадами про минувшину, про славу батьків, не опікуючись всерйоз підневільним тогочасним життям народу та не переймаючись його невиразним майбутнім. Безправність народу та безпорадну бездіяльність еліти – провідників нації, Т.Шевченко ідентифікував як летаргійний сон, що загрожував перерости у вічний і приректи націю на зникнення з історичного кону. Геніальне художньо-інтуїтивне передчуття та усвідомлення характеру суспільно-політичних процесів, їхніх катастрофічних наслідків для долі народу, спонукають поета стати будителем нації, месією-рятівником. Т.Шевченко моделює (хоча й не у вигляді етноісторичного трактату, а в поетично-афористичній формулі – “І мертвим, і живим, і ненародженим”) концепцію наскрізної кризьпоколінної тяглості українства як єдиної у часовому вимірі етнічної спільноти.

Поет зумів прорвати замкнуте коло того-

часних, проєктованих винятково в минуле уявлень про Україну, і перекинути місток до майбутнього через відновлення неперервної етноісторичної тяглості, привнесення спогадів минулого в теперішнє заради прийдешнього.

Україна мислиться ним як регіонально-своєрідна, проте соборна і самодостатня спільнота: “От берегов тихого Дона до кремнистых берегов быстротекущего Днестра – одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа; даже и песни одни и те же, как одной матери дети...”¹⁴ Ця цитата не тільки окреслює органічну єдність українства в конкретно означених поетом етнокультурних, мовних та територіальних межах (“від Дону – до Дністра”), але й передає Шевченкове уявлення про конститутивні ознаки нації, визначення сукупності яких і досі є предметом безуспішних дискусій етнологів та представників інших суспільних наук. Дослідники відзначають цю виняткову, бездоганно виконану поетом місію національного історика-пророка: “Саме Шевченкові належить в українській інтелектуальній історії честь відкриття цього синтетичного погляду на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний, розгорнутий в універсально “відкритому” часі й просторі континуум...”¹⁵

Спадщина поета становить інтерес і з погляду співзвучного сьогоденню трактування ним етнічних та етнополітичних процесів. Чимало з художньо інтерпретованих ним етнічних проблем не втратили своєї актуальності й досі. Зокрема, загрозливими формами руйнації українства як етнокультурної цілісності, розмивання етносу є, на думку поета, масова русифікація освічених верств. Не менш згубними для нації (в інтерпретації Т.Шевченка) є і наслідки насильницького рекрутування юнаків до московського війська та порушення принципів ендогамії. Ендогамія, як відомо, відіграє істотну роль у забезпеченні самовідтворення етносу, його історичного буття й перспективи. Численні етнічні стереотипи фіксують у культурній традиції кожного етносу заборони вступати у шлюбні взаємини з чужинцями, які можуть спричинитися до розмивання й асиміляції одного народу на користь іншого, панівного¹⁶.

У творах поета перспектива української національної катастрофи проглядає і через асиміляційну загрозу з боку панівного російського етносу, в тому числі і внаслідок нехтування принципами ендогамії. Серед

символічних образів героїв і героїнь Т.Шевченка чимало асоціалізованих представників українства, яких денаціоналізували, вилучили з етносу в одному випадку, “поголивши лоби” і забравши в москалі, а в іншому — зробивши покритками – матерями майбутнього суспільного маргінала без роду і племені: “Дівчаток москалі украли / А хлопців в москалі забрали” (“Зійшлись, побрались, поєднались...”).

Т.Шевченко намагається запобігти, попередити згубні для України процеси асиміляції. Поетичною формулою-табу, зверненою до української жінки, доля якої у його творах символізує долю України, Шевченко пророче застерігає: “Кохайтеся, чорнобриві, / Та не з москалями, / Бо москалі – чужі люди / Роблять лихо з вами” (“Катерина”).

У творчості Т.Шевченка відбито розуміння ним справжньої сутності українсько-російських міжетнічних взаємин. Гасла слов’янської спорідненості, на його думку, використовуються росіянами спекулятивно і корисливо – з метою нівеляції й притлумлення етнічних почуттів та культури українців на користь російської. Зокрема, з приводу експлуатації росіянами ідеї спорідненості поет різкувато зауважує: “Ми вже бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів”¹⁷.

Історія етнополітичних українсько-російських взаємин постає в нього одним суцільним ошуканством українства (“Стоїть в селі Суботові...”), а Богданові сподівання, “щоб москаль добром і лихом з козаком ділився” – інтерпретуються поетом як обдурена довіра: “Москалики, що заздріли / То все очухрали...”).

Характеристичну етнопсихологічну схильність російської етнічної стихії до експансії, інтеріоризації, засвоєння чужого світу через проектування себе на нього, нав’язування анексованому середовищу себе, Т.Шевченко тонко підмітив і передав майже афористичними формулами: “Платить за сонце...” (“Кавказ”); “Москалі і світ Божий / В пута закували” (“Невольник”); “Дайте /Свої сині гори / Останні... бо вже взяли/ І поле, і море” (“Кавказ”).

Шевченкове розуміння сутності національної російської душі знаходить підтвердження у працях сучасних російських дослідників¹⁸. Так, трактуючи стихійну і масштабну колонізацію чужих земель російським селянством, С. Лур’є відзначає: “Новые земли как бы втягиваются русскими в себя... Туземное население тоже воспринималось как нечто, принадлежащее данной территории, и либо

игнорировалось..., либо тоже подлежало втягиванию в себя и интериоризации”¹⁹. При цьому фахівці зауважують, що ареною експансії (“диким полем”) розглядалась “любая территория, которая могла рассматриваться как потенциально своя: ее прежняя структурированность игнорировалась”²⁰.

У поета-гуманіста Шевченка ніде немає зневаги до інших народів і, зокрема, до росіян. Скоріше означувані ним негативні явища російської характерології розглядаються як породжена імперією хвороба російського духу, що проявляється у самозвеличенні, жадобі і насильстві щодо неросійських народів.

Все ж висвітлення Т.Шевченком важливих з погляду сучасної науки теоретичних проблем етнології мало характер скоріше геніальних художньо-інтуїтивних пророцтв і авторських узагальнень, аніж науково-концептуальних інтерпретацій.

Водночас його творча спадщина є невичерпним і достовірним джерелом з етнографії українців, джерелом, що відбило і увічнило етнокультурну самобутність нації, закарбувавши в художні образи-коди етнічність українства.

Інтереси Т.Шевченка до української етнокультури, до самобутніх народних звичаїв й обрядів, багатой народнопоетичної творчості були зумовлені його, сказати б, “зболоною” любов’ю до рідного краю і його знедоленого люду, органічний зв’язок з яким поет відчував усім своїм єством.

З дитячих літ запам’яталися йому народні пісні, історичні думи, легенди та перекази про героїчну минувшину народу, колоритні звичаї, обряди, барвисті і вишукані взори вишиванок. Здобута поетом висока петербурзька освіта сприяла трансформації дитячих спогадів та почуттів в усвідомлене розуміння великої історичної несправедливості і кривди щодо його народу, у синівську відповідальність за долю отчого краю. Тим-то ідеї романтичного народництва, що домінували в колах гуманітарної інтелігенції першої половини ХІХ ст., і утверджували етнографічну концепцію літератури (пріоритет у ній народності, усної народної творчості), стимулювали пошук зацікавлень до етнокультури та долі її творців — знайшли живий відгук у душі поета і відбилися в його творчості.

Органічність зв’язку творчості Т.Шевченка з народнокультурною традицією дослідники позначають поняттям “етнографізм”. Біль-

шість дореволюційних критиків термін “етнографізм” розуміли широко, окреслюючи ним і фольклор, і народно-мистецькі, і власне етнографічні елементи спадщини поета, тобто “народність” всього його поетичного доробку. Про синонімічне використання понять “етнографізм” і “народність” як тотожностей свідчать згадувані розвідки М.Сумцова, В. Щепотьєва, М.Шубравської та інших дослідників. В них йдеться про народні основи творчості Т.Шевченка, нероздільний етнопсихологічний зв'язок поета з етнокультурною стихією та ментальністю українства. За радянських часів поняття “етнографізм в мистецтві” набуло дещо негативного відтінку, спричиненого домінуючими ідеологічними упередженнями щодо етнонаціональної своєрідності неросійських народів. З'явилася тенденція окреслювати цими поняттями ніби-то надмірне насичення творів етнографічними реаліями та штучне привнесення етнонаціональної специфіки в їхню художню канву. Проте нині ця тенденція втратила актуальність і у випадку органічного зв'язку творчості митця з творчим генієм свого народу, з його світоглядом, етнокультурою та етнопсихологічною самобутністю вживання цих понять може бути слушним і виправданим.

Розглядаючи народознавчий аспект творчості Т.Шевченка, доречно, на наш погляд, послуговуватися підходом, запропонованим М.Сумцовим. На його думку, в “народності” Шевченкової творчості слід розрізняти, з одного боку – народність зовнішню (наслідок прямих запозичень поета з етнографічних реалій та джерел), а з іншого – “народність внутрішню, психологічно спадкову”²¹.

Поетична, прозова, образотворча та епістолярна спадщина Т.Шевченка розкриває його різнобічні етнографічні інтереси. Водночас, вона є джерелом для висвітлення сутності української фольклорно-етнографічної традиції.

Перші цілеспрямовані зацікавлення Т.Шевченка українською етнокультурою пов'язані з його задумом видання “Живописної України”. 1843 року Т.Шевченко приїжджає в Україну. Він багато подорожує по містах і селах Черкащини, Київщини, Чернігівщини і Полтавщини, зустрічається з селянами, записує народні пісні та легенди, робить замальовки місцевих красвидів, народних типів, житла та одягу. Зачарований красою рідної землі, її славною минувиною Т.Шевченко з жалем констатує, що “всё это до сих пор никем не

представлено перед очи образованного мира, тогда как Малороссия давно имела своих и композиторов, и живописцев, и поэтов. Чем они увлеклись, забыв своё родное, не знаю”²². Тому-то і визріває думка підготувати науково-художнє видання “Живописної України” – серію картин з відповідними анотаціями. Вона мала відобразити “...види, які єсть на Україні, чи то історією, чи красою прикметні; вдруге – як теперішній народ живе, втретє – як він колись жив і що виробляв...”²³.

За початковим задумом Т.Шевченка, це мала бути ґрунтовна наукова історико-етнографічна праця у трьох книгах, художньо-ілюстративний матеріал якої мав лише доповнювати етнографічні та історичні тексти. Намір поета доручити готувати історичну частину Бодянському, а на краєвиди України і побут писати самому, засвідчує його впевненість у власній добрій етнографічній обізнаності й поінформованості²⁴. Хоча відсутність коштів не дозволила реалізувати задумане повністю і спонукала зосередитися переважно на ілюстративній частині, проте відтворені в “Живописній Україні” етнографічні сюжети офортів і відповідні до них коментарі мають справді науково достовірний характер цінного етнографічного джерела. З шести офортів – “Судня рада”, “Старости”, “Дари в Чигирині 1649 року”, “Казка”, “В Києві”, “Видубицький монастир в Києві”, – що вийшли в першому випуску “Живописної України”, з етнографічного погляду найцікавіші два перших.

Подальша робота над “Живописною Україною” і, зокрема, підготовка запланованого Т.Шевченком другого випуску альбому, в який, за його задумом, мали ввійти етнографічні сюжети про народну обрядовість (“Жнива”, “Перезва”, “Похорони молодії”), спричинилися до участі поета у роботі Київської археографічної комісії. Хоча співробітником Комісії Т.Шевченко став лише з грудня 1845 року, проте вже влітку цього року він виконує доручення Комісії і збирає фольклорно-етнографічні та історичні відомості на Полтавщині, Київщині та Чернігівщині.

У своїй експедиційній роботі Т.Шевченко керується настановами Археографічної комісії, які орієнтували його на точну фіксацію місцевих народних переказів та оповідань, опис курганів, монументальних пам'яток, давніх будівель тощо²⁵.

У 1846 році за завданням Археографічної

Комісії поет подорожує по селах Київської, Подільської і Волинської губерній. Він цікавиться історичною минувиною, записує думи та пісні про народні визвольні змагання (про Палія, Бондаренка, Кармалюка), змальовує давні церкви, монастирі, типи селянських хат, зразки одягу, господарський реманент. У процесі своїх етнографічних студій Т.Шевченко виявив добру обізнаність з вимогами тогочасної народознавчої науки: його етнографічні описи доповнені зарисовками, планами та схемами будівель; записи належно заанотовані, відбивають місцеві мовно-діалектні особливості.

Етнографічні сюжети Т.Шевченка розкривають не лише конкретно-етнографічні явища (звичаї, вірування, житло, одяг), а й широкі етносоціальні реалії. У художній та літературній спадщині поета часто-густо подибуємо узагальнений образ українського села. Хоча Шевченкові описи села завжди емоційно окрашені, позначені настроєво-почуттєвим станом автора, проте вони реалістично передають загальний вигляд села, характер його забудови, його національний колорит:

Село! І серце одпочине.
Село на нашій Україні –
Неначе писанка село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати...²⁶

Без перебільшення можна сказати, що Шевченкові описи села мають еколого-етнографічний характер і відповідають критеріям актуального нині еколого-етнографічного підходу до етнологічних досліджень. Вони правдиво відтворюють образ тієї специфічно української еколого-етногенетичної ніші, яку витворив народ внаслідок багатовікового співжиття з природою. Результатом такого співжиття є органічна цілісність природного і соціального. Т.Шевченко тонко підмітив і відтворив у своїй творчості цю неподільну цілісність природи українського лісостепу і характеру українського села, гармонійну вишуканість архітектурно-етнографічного ландшафту давньої сільської України.

Особливу увагу під час своїх мандрівок по Україні Т.Шевченко приділяв народному житлу. Зроблені ним малюнки “Хата в Переяславському повіті”, “Хата над водою”, “Хата з клунею”, “Вдовина хата” – є цінним етнографічним джерелом, яке інформує про найпоширеніші типи народного житла, особ-

ливості екстер’єру та інтер’єру, характер планування. Відзначимо, що застосований Шевченком метод наукової фіксації характеру народного житла за допомогою планів, що широко використовується сучасними дослідниками, був новаторським для тогочасної етнографічної науки, що щойно формувалася. Подані у художніх творах поета описи селянських хат відзначаються фактографічною точністю і вдало передають етнографічний колорит: “Я вошел в пространную чисто выбеленную хату, разделяющуюся во всю длину ее, как стеною, кафельною печью. Около стен кругом стояли лавы, или скамейки, а между ними возвышался дубовый чисто вымытый стол. На стене в углу висел образ, украшенный свежою вербою и засохшею мятой и васильками”²⁷.

В художній спадщині та літературних творах Т.Шевченка зустрічаємо описи і зразки житла різних соціальних верств – заможних селян, бідняків, панів. Хати заможного сільського люду мало чим відрізняються, на думку поета, від зразків типового селянського житла, хіба що цегляними димарями, великими шкляними вікнами, критим ганком, кахляними грубами. Вони контрастують лише з описами плетених з лози і обмазаних глиною вдовиних і бідняцьких хат, зі старовинними бовдурами, з маленькими подвір’ями.

Свою добру обізнаність з українськими житлобудівельними традиціями поет продемонстрував при складанні плану власного будинку, що мав би вигляд великої селянської хати на дві половини через сіни.

Проте поет не лише спроектував у народній традиції свою майбутню оселю, а й створив довершений поетичний образ своєї такої земної, але водночас нездійсненої найзаповітнішої мрії-хати:

Над Стіксом, у раю
Неначе над Дніпром широким
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку, — садочок
Кругом хатини насаджую...

Хата як ідеал-мрія поета постає і у цих майже медитативно пристрасних строфах: “Благав у Бога тільки хату, / Одну хатиночку в гаю / Та дві тополі коло неї”.

Шевченкове ліричне трактування хати співзвучне фольклорному. Як і в традиційній свідомості, у Т.Шевченка хата сакралізується в контексті вірувань в духів роду, предків.

Водночас, поет підносить цей образ до загальнонаціональних узагальнень: у його хаті закорінена культурно-історична пам'ять народу. Шевченкова хата символізує народний ідеал, гармонію та порядок для всього українського люду, осердя світобудови і народного буття: “Тихо, як у раї, / Усюди Божа благодать – / І в серці, і в хаті” (“Сон”), “Садок вишневий коло хати... Сім'я вечере коло хати”.

Отже, у поетично-художньому доробку Т.Шевченка образ хати – це національний символ, уособлення і отчого краю, і родини.

Малярська та літературна спадщина Т.Г.Шевченка широко репрезентує українське народне вбрання. В його альбомах у вигляді зарисовок представлені розмаїті зразки народного зимового та літнього чоловічого та жіночого одягу; показані способи його носіння, вимальовані його складові та окремі деталі (“Козацький банкет”, “Дві дівчини”, “Селянин у кобеняку з відлогою”, “Гурт селян”, “Зарисовки одягу літніх жінок”, “Постаті селян”, “Селянська родина” тощо). Т.Шевченко достовірно передає характерні особливості народного вбрання, відтворюючи у кольорі його вишивки та оздоби, підкреслюючи його ошатність та естетику. Чимало інформації про назви та типи народного вбрання містять і поетичні та прозові твори Шевченка, в яких найчастіше згадується вишита сорочка як основний компонент народного одягу (“І княжні своїй маленькій / Сорочечки шила / І маленькі рукавчата / Шовком вишивала” (“Княжна”); “У неділю / На призьбі вдвох собі сиділи / Гарненько, в білих сорочках” (“Наймичка”) та козацьке вбрання.

Творча спадщина поета містить широку і достовірну інформацію і про особливості українського народного харчування, народну агротехніку, тваринництво, промисли тощо (малюнки “Кашовари”, “Хлопець з граблями”, “На пасіці”, “Селянське подвір'я”, “Чумаки серед могил”), інші види господарських занять. Перелік основних страв святкового столу українців, поданий у драмі “Назар Стодоля” (“Риба, м'ясо, баранина, свинина, ковбаса, вишнівка, слив'янка, мед...”) цілком відповідає даним, зафіксованим у етнографічній літературі.

У малярсько-літературному доробку Т.Шевченка чільне місце посідають описи, інтерпретації та художнє відтворення явищ духовної культури і, зокрема, звичаїв, обрядів, народних свят. Серед них чи не найповніше

представлені родинні звичаї та обряди і, зокрема, весілля. Українська весільна обрядовість – це справжня багатожанрова народна вистава, яка є вінцем розмаїтої народної творчості. Тому-то, весільні обрядодіяння особливо привернули увагу поета і відбилися в його літературних та малярських творах.

Ідентичний до народних варіантів опис сватання Т.Шевченко подає у п'єсі “Назар Стодоля” та у поемі “Наймичка”. Поет не лише з етнографічною достовірністю передає елементи сватання, розмову старостів, перебіг весілля, але й розкриває соціальні функції весільної обрядовості, що слугувала традиційно-правовою нормою регламентації життя сільської громади, узвичаєною формою узаконення нових соціальних ролей її членів.

У повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали” йдеться про народний весільний звичай завивання гільця. Коментуючи цей звичай, поет підкреслює його відмінність від німецької ялинки і трактує гільце як незамінний атрибут весільного столу українців²⁸.

Для дослідників весільної обрядовості особливий інтерес становить офорт “Старости”. Сюжет малюнку “Старости” розкриває заключний етап сватання. Перев'язані рушниками, гордовиті постаті старостів свідчать про те, що сватання йде успішно. Згоду нареченої на шлюб підкреслює і подана нею молодому на тарілці хустка, і завершений щойно обмін сторін хлібом. Запис під малюнком, що коротко, але достовірно передає всі моменти сватання, має характер етнографічного документа: “Покохавшись літо, чи то два... парубок до дівчиного батька й матері посила старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних. Коли батько і мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну або самодільну хустку”²⁹.

Про рушники та весільну хустку неодноразово згадується й у інших творах: “Рушники вже ткалися / І хустина мережилась / Шовком вишивалась”; “Розпитали, порадились / Та й за старостами пішов Марко. Вернулися / Люде з рушниками / З святим хлібом обміненим” (“Наймичка”).

Така увага поета до хліба, рушників та хустки в описах традиційної обрядовості пояснюється тим, що вони є національними глибоко символічними атрибутами.

Т.Шевченко достовірно і проникливо

описує й інші національні прояви родинного життя (подружню вірність, материнство, як найвищу святість, особливу роль жінки у родині та вихованні дітей). Поет з високим піететом говорить про матір і підносить її до рангу національної святині.

Проте, складаючи високу оцінку материнській самопожертві, Т.Шевченко, все ж не абсолютизує виховного впливу самої лише матері на дітей. Ми знаходимо в його повістях та поезіях (“Невольник”, “Близнець”, “Тайдамаки”) розуміння необхідності участі у виховному процесі і батька та діда. Це має урівноважити надмірну емоційність та материнську ніжність. Ці спостереження поета (“Я погано вірю у виховання найдобродійніших матерів, тим паче, якщо у них однеоднісіньке дитя” (“Близнець”) актуалізуються з погляду формування українського виховного ідеалу та потреби з’ясування причин деяких негативних особливостей української ментальності (переважання емоційного чинника над вольовим).

Етнографічною точністю відзначаються й Шевченкові описи родин, хрестин та кумівства (кликані куми, колективне кумівство). З глибоким почуттям прихильності говорить поет про родинне щастя, про вірність родинним традиціям, в яких вбачає народні уявлення про гармонію людського співжиття, призначення людини. У контексті цих народних поглядів на щастя чи не якнайбільшою трагедією постає у трактуванні поета сирітство: “Тяжко-важко в світі жити / Сироті без роду / Нема куди прихилитись – / Хоч з гори та в воду”. Тяжке безталання та беззахисність дітей-сиріт розкриває Шевченко в поезії “На Великдень, на соломі...” Сирітство в його зображенні — це не просто особиста трагедія людини — це дисгармонія, порушення рівноваги життя, руйнація цілого мікрокосму буття громади і індивіда в ній.

Вимушена самотність, невлаштованість життя, як і в фольклорній традиції, розглядається поетом як лиха доля. Нестерпні муки самотності так промовисто передані ним у поезії “Якби з ким сісти хліба з’їсти” та у строфі: “Треба одружитись/ Хоча б на чортовій сестрі/ Бо доведеться одурить”.

У низці творів (“Катерина”, “Капітанша”, “Наймичка”, “Відьма”) Т.Шевченко описує надто суворий народний звичай покарання дівчат-покріток, за яким останніх “громадою з хати виганяли”. Водночас поет розглядає цей

звичай у контексті тяжкої кріпосницької дійсності, безправного статусу українських селянок, наруги над ними з боку кріпосників-поміщиків, російського офіцерства. Поет-гуманіст стає на захист понівеченої людської гідності, на захист жінки-матері.

Зосередження сюжетної канви більшості творів Т.Шевченка довкола долі конкретної людини, родини логічно випливає з характерного для світогляду поета антропоцентризму – “поставлення людини в центрі цілого буття, цілого світу”. Звідси і пильна увага митця до долі жінки, дитини, народу.

Творча спадщина поета містить розмаїтий етнографічний матеріал про громадське життя, звичаєве право українців.

Тему ролі звичаєвого права у житті сільської громади, зокрема, ілюструє офорт “Судня рада”. До звичаєвого суду, як свідчать етнографічні записи, селяни вдавалися більш охоче, аніж до офіційного ще й наприкінці минулого століття. Ним регламентувалися фактично всі аспекти нехитрого селянського буття. На малюнку Т.Шевченка зображено селянську раду, яка зібралася, щоб розсудити односельчан, не вдаючись до офіційної влади. Зображений сюжет життя громади доповнюється таким коментарем: “Отаман збира на село громаду, коли що трапиться незвичайне, на раду і суд. Громада, порадивши і посудивши добре і давши мир ворогам чи то кару, розходить, п’ючи по чарці позової”³⁰.

Справді науковий характер мають також описані Т.Шевченком інші аспекти народного громадського побуту і звичаїв. У п’єсі “Назар Стодоля” поет дав розгорнутий опис вечорниць – своєрідної колективної форми дозвілля та соціалізації молоді. У складчину молодь готувала колективну вечерю, наймала музику, запрошувала кобзаря і спілкувалася, влаштувала молодіжні забави, співи та танці.

У повісті “Близнець” Т.Шевченко повідомляє про характерний для українського громадського життя звичай толоки – колективної сусідської взаємодопомоги, яка надавалася безоплатно чи то при будівлі хати чи виконанні важкої господарської праці, зокрема на жнивах, на косовиці луків. У цьому ж творі Т.Шевченко подає етнографічний опис українського різдвяного звичаю носити святочну вечерю родичам. Після урочистої вечері напередодні Різдва діти носили родичам вечерю і вітали їх зі святом: “Святий вечір! Прислали батько і мати до вас, дядьку, і до

вас, дядино, святую вечерю!” Поет вказує на відмінність цього українського звичаю від різдвяних свят інших народів.

Зустрічаємо у прозових та поетичних творах фрагмент описів зелених свят (звичай прикрашати хати “кличанням”, посипати долівку зіллям, травами), обряду освячення нового житла “молебствієм”.

Проте найповнішим є поданий Т.Шевченком у повісті “Наймичка” опис обжинок³¹. З етнографічною точністю поет переповідає про урочисте відзначення молодими жінцями живих.

Проте за поетичним фасадом цього обряду, який завершував життєво важливу для кожної селянської родини справу, а тому і сакралізувався народною традицією і був нею піднесений до високого емоційно-естетичного рівня, Т.Шевченко бачив і непривабливу реальну сторону, пов’язану з підневільним кріпацьким станом українського люду: “С утра до вечера, на солнце, без малейшей тени, с утра до вечера, согнувшись жнет бедная жница...”³²

Т.Шевченко звернув також увагу на громадські звичаї шкільної молоді. У повісті “Наймичка” поет описав мало відомий з етнографічної літератури звичай школярів варити кашу після закінчення сільської школи: “Принесши кашу в школу, он поставил ее доли. Ручник преподнес учителю. А до каши просил товарищей. Товарищи... уселися вокруг горшка... Кончивши кашу, Марко тройчаткою погнал товарищей до воды, а пригнавши от воды, принялися громадою горшок бить. Разбили горшок, и учитель распустил их всех по домам в знак торжественного сего события”³³. Описаний обряд, звичайно має зв’язок із зафіксованим етнографами ритуальним вживанням та використанням каші на весіллі, родинних, поминках, молодіжних вечорницях. Проте шкільний обряд – почастивання однокласників кашею і биття горщика, в якому вона варилася, є, передусім, елементом соціалізації, набуття нового громадського статусу школярем.

В процесі своїх етнографічних подорожей поет пильно збирав легенди та перекази, вивчав народні прикмети та вірування. Ці світоглядно-язичницькі аспекти народної

духовності, поетично-натуралістичного світогляду народу відбиті широко в його романтичних поезіях та поемах. В них поет відтворив характерну особливість світосприйняття українців, за яким природа – це не просто атрибут довкілля, а живий, одухотворений персонаж народного буття, що органічно співдіє з людиною: “Зоре моя вечірняя / Зійди над горою, / Поговорим тихесенько / В неволі з тобою. / Розкажи як за горою / Сонечко сідає. / Як у Дніпра веселочка / Воду позичає” (“Княжна”).

У творах “Княжна”, “Тополя”, “Причинна”, “Лілея”, “Русалка” тощо представлені фактично всі основні персонажі української демонології, використані фольклорні сюжети про перетворення дівчини в дерево, про прикмети та віщування, заложних покійників, про русалок (потерчат), упирів, відьом тощо:

“...А над самою водою
Верба похилилась...
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти.
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує.
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує
Як сон-трава при долині
вночі розцвітає...” (“Княжна”)

Отже, широкий спектр етнокультурних явищ, відтворених у творчій спадщині мистця, дозволяє розглядати її не лише як художньо-літературний набуток національної культури, але й як джерело для етнографічного вивчення народу. Достовірність його етнографічних описів узасаднена на принципових вимогах правдиво і всебічно вивчати народне життя. Застерігаючи від поверховості і надуманих висновків, Т.Шевченко закликав: “Прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину, і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать... Щоб знати людей, то треба пожити з ними”³⁴.

¹Сумцов Н.Ф. О мотивах поэзии Т.Шевченко // Киевская старина. – 1898, т. II. – С. 211.

²Сумцов Н.Ф. Этнографизм Тараса Шевченко (памяти В.Ф.Миллера) // Этнографическое обозрение. – 1913. – № 3 – 4. – С. 86 – 102.

³Сумцов Н.Ф. Любимые народные песни Шевченко // Украинская жизнь. – 1914. II.

⁴Яворницький Д. Народні основи в поезії Шевченка // Споживач. – Катеринослав, 1920. IV.

⁵Плевако М. Шевченко й критика. – Харків, 1924.

⁶Щепотьев В. До питання про вплив народної словесності на Шевченка // Записки Полтавського Інституту народної освіти. – Т. 2. – 1926. – С. 155 – 172; Його ж. Шевченкова “Калина” як балада на світову тему // Записки Полтавського Інституту народної освіти. – Т. 4. – 1927. – С. 39 – 42.

⁷Пільгук І. Шевченко і фольклор // Літературна критика. – 1936, № 4. – С. 68 – 88; Грінченко М.О. Шевченко і музика. – Харків, 1941; Ревуцький Д. Шевченко і народна пісня. – Харків, 1939; Правдюк О. Т.Г.Шевченко і музичний фольклор України. – К., 1966; Сидоренко Г. Стиль піснених творів Шевченка // Збірник праць XXI та XXII наукових шевченківських конференцій. – К., 1976; Шубравська М. Народні обряди в творчості Шевченка // Збірник праць XXV наукової шевченківської конференції. – К., 1983. – С. 97 – 126.

⁸Івакін Ю. Шевченко і фольклор // Шевченкознавство. Підсумки і проблеми. – К., 1975. – С. 348 – 382.

⁹Шубравська М. Весільні обряди у творчості Т.Г.Шевченка. Гапування рушників і сватання // Народна творчість та етнографія, 1983, № 2. – С. 42 – 49; Її ж. Весільні пісні у творчості Т.Г.Шевченка // Народна творчість та етнографія, 1984, № 2. – С. 11 – 19; Її ж. Обрядова поезія у творчості Шевченка та в його записах // Збірник праць двадцять шостої наукової шевченківської конференції. – К., 1985. – С. 225 – 252.

¹⁰Кравець О.М. Діяльність Т.Г.Шевченка в галузі етнографії // К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961.

¹¹Там само.

¹²Яременко Василь. Тарас Шевченко про святощі української родини // Народна творчість та етнографія. – 1999, № 2 – 3. – С. 80 – 91.

¹³Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета. – К., 1991; Забужко О. Шевченків міф України. – К., 1997.

¹⁴Шевченко Т. Твори. – К., 1971. – С. 286.

¹⁵Забужко О. Шевченків міф України. – С. 101.

¹⁶Арутюнов С.А. Адаптивне значення культурного поліморфізму // Этнографическое обозрение. – 1993, № 4.

¹⁷Лист до М.О.Максимовича від 22.11.1858 р. // Повне зібрання творів. – Т. 6. – С. 223.

¹⁸Марков Е. Россия в Средней Азии. – СПб., 1901; Лурье С.В. Историческая этнология. – М., 1997.

²⁰Там само. – С. 165.

²¹Сумцов Н.Ф. О мотивах поэзии Т.Шевченко. – С. 214.

²²Нове у спадщині Кобзаря // Радянська Україна, 2 березня 1959.

²³Шевченко Т. Твори. – Т. VI. – С. 303 – 304.

²⁴Там само.

²⁵Т.Г.Шевченко в документах і матеріалах. – К., 1951. – С. 85 – 86.

²⁶Шевченко Т. Твори у 5-ти томах. – К., 1970. – Т. II. – С. 23 – 24.

²⁷Шевченко Т.Г. Твори. – Т. III. – С. 311.

²⁸Шевченко Т. Твори у 5-ти томах. – Т. IV. – С. 303 – 304.

²⁹Шевченко Т.Г. “Живописная Украина” в коллекции Тарновского. – К., 1891. – С.3.

³⁰Там само.

³¹Шевченко Т. Твори у 5-ти томах. – Т. 3. – С. 58.

³²Там само. – С. 58 – 59.

³³Там само. – С. 113.

